

Opgezwollen moerasbewoners

Vijandbeelden en de Republiek in een tijd van vorsten (1660-1713)

‘Opgezwollen moerasbewoners’, dat is hoe een Engelse pamfletschrijver in 1672 de Nederlanders typeerde. Vanaf de jaren 1660 tot aan de Vrede van Utrecht in 1713 was de Republiek voortdurend in conflict, met name met Engeland en Frankrijk. In de meeste overzichtswerken worden deze oorlogen getypeerd door de agressieve economische politiek van de Engelsen en de expansiedrift van Frankrijk. De nadruk op economische en strategische belangen is echter de laatste jaren wat naar de achtergrond verschoven, en historici kijken meer naar de culturele dimensie van deze conflicten: ideologie, religie, propaganda en vijandbeelden staan weer volop in de belangstelling.

Na de Tachtigjarige Oorlog werd de Republiek met twee soorten conflicten bedreigd. Ten eerste waren daar de Engelse Zeeoorlogen (1652-1654, 1665-1667 en 1672-1674), een gevolg van de mercantilistische strijd tussen de twee maritieme mogendheden. Lodewijk XIV wilde eveneens de economische macht van de Republiek breken, maar had ook territoriale ambities. De agressie van de Zonnekoning resulteerde in de Franse Oorlog (1672-1678), de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713). Met ideologie hadden deze conflicten niets te maken: partijstrijd was een zaak van populistische pamfletschrijvers en naïeve burgers, niet van politici die verstandig staatsbelang najoegen. Ook religie speelde geen rol. De godsdienstoorlogen waren voorbij, en toonde de Negenjarige Oorlog niet aan dat de katholieke keizer en de protestantse republiek prima konden samenwerken? Dit waren conflicten waarin alleen de rauwe werkelijkheid van economische en geopolitieke belangen speelde, verhuld door een dun laagje propaganda.

De laatste jaren heeft een aantal historici kanttekeningen bij deze interpretatie geplaatst. De nadruk is meer te komen liggen op de culturele en sociale context van buitenlandse politiek. Zo is er meer aandacht voor de relevantie van publieke opinie voor beleidsmakers, de invloed van religieuze ideeën op buitenlandse politiek, de ideologische dimensie van internationale conflicten, de rol van politieke ideologie in het bepalen van het buitenlandse beleid, nationale identiteit en de culturele inbedding van buiten-

landse politiek. Concreet betekent dit bijvoorbeeld bestudering van pamfletten en prenten om vijandsbeelden te vinden, aandacht voor conflicten tussen orangisten en republikeinen, en tussen katholieken en protestanten, de rol van economische en politieke theorieën als ‘universele monarchie’ en mercantilisme, en nationale vooroordelen zoals gereflecteerd in diplomatieke correspondentie. Dat deze ontwikkeling soms verder leidt dan tot een bredere kijk op internationale betrekkingen en kan resulteren in een complete herwaardering van bepaalde gebeurtenissen blijkt uit het (overigens controversiële) werk van de Amerikaanse historicus Steven Pincus. In zijn visie werden de Engels-Nederlandse zee-oorlogen ►

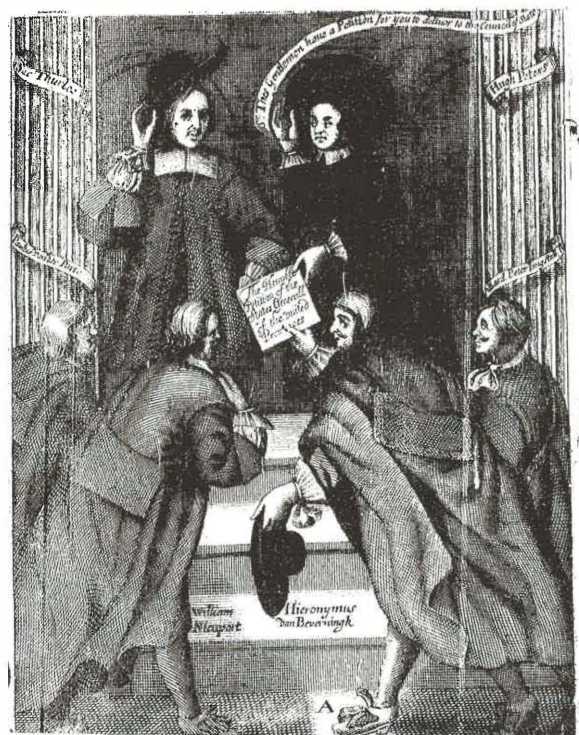
David Onnekink is assistant professor bij het departement geschiedenis van de Universiteit van Utrecht. Zijn specialisme is de vroegmoderne tijd..

Karel II volgens Romeyn de Hooghe. Atlas van Stolk.

Voorkant van het pamflet van William de Britaine, *The Dutch Usurpation* (EEBO).

The DUTCH Usurpation:
OR,
A Brief View of the Behaviour
OF THE
STATES-GENERAL
Of the United Provinces,
Towards the
Kings of Great Britain:
With some of their
CRUELITIES and INJUSTICES
Exercised upon the Subjects of the English Nation.
AS ALSO,
A Discovery of what Arts they have used
to Arrive at their late Grandeur, &c.
By **WILLIAM de BRITAINÉ.**
*Et genus humanum & Mortalia territis arma,
At sperate Deos. Virg.*
LONDON: Printed for Jonathan Edwin, at the Three Roses
in Ludgate-street. MDCLXXII.

niet uitgevochten om commerciële redenen, zoals eigenlijk alle historici tot nog toe beweerd hebben, maar vooral om religieuze en ideologische redenen. De meest recente en wellicht ook meest overzichtelijke synthese van deze nieuwe, meer culturele visie op vroegmoderne internationale betrekkingen is het recente boek van Charles-Edouard Levillain over de Engels-Nederlandse strijd tegen Lodewijk XIV. Hoewel er een levend debat gaande is tussen historici, en er bovendien nog genoeg historici zijn die vasthouden aan de visie dat religieuze en ideologische ideeën slechts marginaal van belang waren in de internationale betrekkingen, kunnen we toch stellen dat ideeën en beeldvorming hun plaats in de geschiedenis weer aan het veroveren zijn. Terecht heeft de Britse historicus Andrew Thompson gesteld: 'Buitenlandse politiek werd niet slechts bepaald door de zucht naar profijt of territoriale winst, maar was onderdeel van een complex web van ideeën die nauw gerelateerd waren aan een bredere politieke cultuur.' Dit inzicht kan ook ons beeld van de Republiek in een tijd van vorsten verrijken.

De Republiek in de ogen van vorsten

De positie van de Republiek in internationale context was onzeker. In een wereld waar status even belangrijk was als macht, werd het soppige landje van kooplui en vissers met minachting gezien door de vorstendommen, hoeveel respect men ook had voor de financi-

ele slagkracht van de Hollanders. Iets van die mentale wereld kan gereconstrueerd worden door te kijken naar de Engelse oorlogsverklaring van 1672 aan de Republiek. Daarin klaagt de Engelse vorst Karel II dat de Nederlanders hem beledigd hebben; ze hebben de euvele moed zich de soevereiniteit van de zee toe te eigenen.

Om de beeldvorming van de Engelsen ten aanzien van de Nederlanders te kunnen evoceren bezien we een pamflet van William de Britaine, *The Dutch Usurpation* (1672). In zijn visie hebben de Nederlanders geen 'principes, eer of rechtvaardigheid'. Ze zijn a-religieus en hebben dus geen moraal, en daarom is 'het woord van een Nederlander niet te vertrouwen.' Hun taal is barbaars, en het 'meest geschikt om tegen een paard te gebruiken.' De pamfletschrijver heeft het vooral gemunt op de aard van de staat zelf. Wie zijn toch die omhooggefallen handelaren die denken dat ze op gelijke voet met koningen staan? De leden van de Staten Generaal noemen zichzelf nota bene de 'Hoogmogende heren'. 'Opgezwollen moerasbewoners', meent Britaine. De term 'hoogmogende' werd vaak letterlijk overgenomen in Engelse pamfletten en werd een metafoor voor iemand die zich onterecht voordoe als iemand die autoriteit heeft. De Nederlanders waren ooit een cliënt, een beschermeling van de Engelsen ten tijde van de Nederlandse Opstand. Nu doen ze alsof ze heer en meester van de aarde zijn. Deze beledigingen kwamen voort uit een

diepgewortelde xenofobie, maar ze dienden ook een direct doel: ze legitimeerden de oorlog van Karel II. Natuurlijk ging de oorlog van 1672 niet louter over identiteit en status, maar status en macht waren nauw verweven. Karel II claimde de soevereiniteit over de zee op basis van zijn koninklijke rang en het feit dat Engeland oudere rechten had dan de jonge Republiek. Wie waren nu eigenlijk die burgermannetjes in Den Haag die een land bestuurden dat amper meer was dan een losse verzameling steden en provincies, een land dat nog geen eeuw bestond? Volgens de dichter Andrew Marvell was Nederland niets anders dan 'onverteerd uitbraaksel van de zee'.

De beledigingen hadden echter ook een rationele basis. Het waren immers de regenten, het regime van de Ware Vrijheid, die verantwoordelijk waren voor de enorme bloei van de overzeese handel, deels ten koste van die van Frankrijk en Engeland. Zowel de Engelsen als de Fransen beschouwden de Hollanders als gevaarlijk en imperialistisch. Weliswaar deden ze zich voor als vredelievend, maar hun commerciële expansie buiten Europa was agressief, militair ondersteund en wreed van aard. Ze trokken alle handel naar zich toe en lieten weinig over voor anderen. Typisch voor burgers: ze hadden geen eer en moraal. Zoveel hebzucht kon niet langer getolereerd worden. Een infaam incident werd voortdurend in pamfletten en politieke stukken aangehaald als voorbeeld van de Nederlandse praktijken. In 1623 werd een aantal Engelse zeelieden gemarteld op Ambon door de VOC omdat ze verdacht waren van ondermijning van de Nederlandse positie daar. De methode was bijzonder wreed: schijnverdrinking door *waterboarding*, dezelfde techniek die de Amerikanen tot voor kort in de oorlog tegen terrorisme toepasten. Kon iemand nog twifelen aan de verdorvenheid van de Hollanders? 'Wie de mensen en menselijke straf minacht, moet vrezen voor goden', had Vergilius geschreven. Het Rampjaar was welverdiend. De goden hadden ingegrepen. De economische strijd had dus ideologische wortels. Het was immers een republikeins regime dat actief de handel bevorderde dat verantwoordelijk was voor het ongehoord succes van de Nederlanders. Pincus meent dat met name de tweede Engelse Zeeoorlog tegen de Republiek (1665-1667) een conflict was aangewengeld door Engels Anglicaanse royalisten die het republikeinse regime van de Ware

Vrijheid verafschuwden. We moeten bedenken dat Karel II door de Engelse Burgeroorlog en de executie van zijn vader republicanisme niet alleen haatte maar ook zag als een bedreiging voor zijn regime. De tweede en derde Engelse zee-oorlog waren daarom sterk ideologisch geladen: het waren conflicten ter onderdrukking van het republicanisme, veel meer dan ordinaire commerciële oorlogen. Of beter gezegd: anti-republicanisme en commerciële belangen waren met elkaar vervlochten.

Orangisten en republikeinen

Juist omdat Karel II het regime van de Ware Vrijheid zo verafschuwde speelden partijpolitieke aspecten een belangrijke rol in het Rampjaar. Nederlandse historici hebben de afgelopen decennia het belang daarvan verwaarloosd, maar recentelijk hebben werken als dat van Jill Stern orangisme en republicanisme weer naar het centrum van de analyse gebracht. De internationale context is hierbij belangrijk. In Karels visie was het wenselijk dat het regime van de Ware Vrijheid ten val zou komen, en wat zou er beter zijn dan de prins van Oranje in ere te herstellen? Niet alleen zou Karel zijn neef kunnen aansturen, bovendien zou de stadhouder een veel minder commercieel concurrerende politiek voeren. In zijn oorlogsverklaring van 1672 en brieven aan Willem III sprak Karel openlijk zijn gram uit over de 'Loevesteinse factie', en gaf hij te kennen dat hij graag zijn neef Willem III tot stadhouder verheven zou zien. Natuurlijk zagen veel Nederlanders dit als een pretext voor oorlog,

'Nederland was niets anders dan 'onverteerd uitbraaksel van de zee''

en namen velen Karels gepretendeerde steun voor Willem III niet serieus. Een prent van Romeyn de Hooghe liet Karel II zien als een huurling van Lodewijk XIV (gesymboliseerd door een ketting met een *fleur-de-lys*) en als iemand die niet te vertrouwen was (verbeeld door het masker). Draai de prent om en je ziet een bloeddorstige tijger.

Maar velen deden dat ook wel. De Nederlandse ambassadeur in Londen, Johan Boreel, schreef dat expliciet aan De Witt: maak Oranje stadhouder, en Karel zal de Republiek sparen. Om partijpolitieke redenen weigerde De Witt Oranje te verheffen tot stadhouder of te benoemen tot kapitein-generaal. De remedie is ►

De verheerlijking
van Cornelis de Witt,
door J. De Baen.
Rijksmuseum.

erger dan het probleem zelf, meende hij. Zowel Lodewijk XIV als Karel II lieten hun diplomaten in heel Europa vertellen dat hun oorlog bedoeld was om de trotse 'Loevesteinse factie' te straffen. Waren ze hierin eerlijk? Wat we wel weten is dat veel Nederlanders hen geloofden. De Staten van Holland dachten dat beëindiging van het tijdperk van de Ware Vrijheid - de benoeming van Willem III - het onheil zou kunnen afwenden. En zo speelde partijpolitiek toch een rol: gewild of ongewild vond in 1672 een ideologische revolutie plaats als gevolg van Karels politiek. Belangrijk hierbij is dat de beschuldigingen ten aanzien van De Witt grotendeels gestuurd werden door orangistische vijandbeelden die niet altijd gefundeerd waren. Politici waren niet de enigen die de beschul-

'Gewild of ongewild vond in 1672 een ideologische revolutie plaats als gevolg van Karels politiek'

digingen van Karel II serieus namen. In mei 1672 speelde zich een incident af in Dordrecht dat veelbetekenend was. In 1667 had Cornelis de Witt aan het hoofd gestaan van een zeer succesvolle aanval op de Engelse vloot bij Chatham, die resulteerde in Engelse bereidheid vrede te sluiten. De Witt had dit wapenfeit laten vastleggen op een triomfantelijk schilderij dat in de raadszaal te Dordrecht werd gehangen. Koning Karel II was natuurlijk gekwetst door deze schandelijke nederlaag. En de bewoners van Dordrecht dachten dat ook. Vlak na de oorlogsverklaring trokken ze het stadhuis

binnen, sneden het schilderij van Cornelis de Witt aan stukken, en hingen de resten aan de galg. Het was de generale repetitie van de afschuwelijke lynchpartij van de gebroeders later die zomer. Het was allemaal hun schuld, en het was hun verdiende straf. Het zette een golf van publiek protest in beweging die de Oranjerrevolutie zou inleiden.

Lodewijk en de 'universele monarchie'

Natuurlijk werden vijandbeelden in de Republiek ook gecultiveerd. Er was stevige kritiek op de Engelsen vanwege de oorlog in 1672, maar rabiate xenofobie als bij de Engelsen treffen we in Nederland veel minder aan. Ten aanzien van de Fransen was dat veel sterker. De Fransen werden beschuldigd van arrogantie. Was het de Fransen niet van oudsher in de bol geslagen? Felle anti-Franse sentimenten waren niet slechts het domein van pamfletten, maar vinden we ook bij vooraanstaande politieke figuren als de belangrijke diplomaat Coenraad van Beuningh, die in 1670 ambassadeur in Parijs was. Een niet-bevestigd gerucht ging dat Van Beuningh een medaille had laten slaan met daarop Jozua, die volgens het Bijbelverhaal de zon tijdelijk tot stilstand had gebracht. Niemand twijfelde eraan wie de zon op de medaille moest verbeelden.

De ambities van Lodewijk XIV werden door tijdgenoten gezien als een streven naar 'Universele Monarchie'. Steeds meer ontstond het idee dat de Zonnekoning heel Europa onder zijn dominantie wilde brengen, zoals Karel V dat 150 jaar eerder ook had gedaan. Het had er ook alle schijn van: Lodewijk XIV probeerde de Spaanse Nederlanden te verwerven, voegde door de *reunions* kleine gebieden aan Frankrijk toe, viel de Republiek in 1672 binnen, viel de Palts aan in 1688 en claimde de Spaanse erfenis in 1702. Toch zijn historici er tegenwoordig van overtuigd dat Lodewijk XIV geen meesterplan had om Europa te domineren, hij zelfs geschrokken was van de grote oorlog die in 1688 uitbrak. Toch is het beeld van Lodewijk als grote veroveraar ook in de Nederlandse tekstboeken blijven staan. Het beeld van Lodewijk XIV als universele monarch komt eigenlijk vooral uit de koker van een gevierd tegenstander en briljant propagandist, de Oostenrijkse diplomaat, Paul Lisola. In de loop van de jaren 1670 en 1680 infiltreerde zijn vijanddenken zowel de publieke opinie als de internationale diplomatie. Alles wat Lodewijk XIV deed werd door de lens van deze

doctrine bezien; hij werd alom gewantrouwd. Historische parallellen zijn gevaarlijk en altijd verworden, maar het is interessant om de situatie te vergelijken met de Koude Oorlog. 'Containment' en 'Roll back' waren haast vanzelfsprekende reacties van Amerika op wat gezien werd als het tomeloos agressief internationaal communisme, en zouden in ieder geval leiden tot de Vietnamoorlog. Tegenwoordig kijken we toch veel genuanceerder naar de verhouding tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten in die periode.

Lodewijk XIV en universele religie

Universele monarchie had ook een religieuze dimensie. Omdat de term geassocieerd werd met Karel V, doemden tevens herinneringen aan de onderdrukking van protestanten door de keizer weer op. Was Lodewijk XIV de nieuwe kettervervolger die was opgestaan om het protestantisme in Europa te vernietigen? In 1672 was dit nog niet zo zichtbaar, hoewel we moeten bedenken dat het voor de Republiek een angstig moment was toen drie katholieke vorsten (Karel II, Lodewijk XIV en Bernard van Galen) het 'Nieuwe Israël' binnenvielen, en de Zonnekoning zelfs openlijk de mis vierde in de Domkerk van Utrecht. Zonder zijn visie sterk aan te zetten heeft de Franse historicus Charles-Edouard Levillain onlangs benadrukt dat vele Nederlanders het Rampjaar vooral in deze religieuze context zagen. Een pamflet uit die tijd toont Lodewijk XIV als de Antichrist (de letters van LUDOVICUS, gelezen als Romeins, leveren samen immers precies het getal 666 op!).

Die angst zou de jaren erna alleen sterker worden, met name nadat Lodewijk XIV in 1685 het Edict van Nantes herriep, met als gevolg dat tienduizenden Franse protestanten naar het buitenland vluchtten. Zij die niet ontkwamen, werden gedwongen zich te bekeren tot het katholicisme of vervolgd. De wreedheid van Lodewijk XIV ten aanzien van Hugenenotens resulteerde in een schokgolf van humanitaire verontwaardiging. Zoals Tony Claydon heeft aangetoond was dit niet simpelweg een kwestie van anti-papisme. Protestanten in Nederland en Engeland maakten een groot onderscheid tussen moderate katholieke vorsten, zoals Leopold I, en radicale vorsten als Lodewijk XIV en Jacobus II, die werden ingefluisterd door de demonische Jezuïeten, die beschouwd werden als de echte booswichten uit deze tijd. Overigens is het nu niet zo dat we Lodewijk

XIV kunnen vrijpleiten van territoriale ambitie of wreedheid ten aanzien van protestanten, maar deze culturele context laat ons zien dat er meer aan de gang was. De universele monarchie propaganda had een kern van waarheid, maar schiep tegelijkertijd een nieuwe werkelijkheid die wellicht radicaler was dan de situatie feitelijk was.

Beeldvorming

Een echte conclusie is uit het voorgaande niet te trekken, en dat was ook niet de bedoeling. De interpretatie van deze gebeurtenissen is niet eenvoudig. Natuurlijk speelden economische en strategische belangen een belangrijke rol in 1672, maar het is toch ook duidelijk dat er beeldvorming op een complexe manier met de gebeurtenissen verweven was, zowel in binnenlandse als buitenlandse context. De conflicten met Frankrijk en Engeland waarin de Republiek betrokken raakte gingen voor een belangrijk deel om machtswellust en economische voordelen, maar duidelijk is geworden dat ook vijandbeelden een rol speelden in het aanzwengelen en verlengen van deze conflicten. Dit inzicht verandert het traditionele beeld niet fundamenteel, maar verrijkt het wel. Dankzij een aantal prachtige databases (zie hieronder) hebben historici tegenwoordig vanuit hun luie stoel direct toegang tot de ontsloten wereld van pamfletten en karikaturen, waarin de evocatie van deze vijandbeelden kan plaatsvinden. ■

Literatuur

- Tony Claydon, *Europe and the Making of England 1660-1760* (Cambridge 2007)
- Donald Haks, 'The States General on Religion and War: Manifestos, Policy Documents and Prayer Days in the Dutch Republic, 1672-1713', in David Onnekink (red.), *War and Religion after Westphalia* (Aldershot 2009), p. 155-175
- Charles-Edouard Levillain, *Vaincre Louis XIV. Angleterre – Hollande – France. Histoire d'une relation triangulaire 1665-1688* (Seyssel 2010)
- Steven Pincus, *Protestantism and Patriotism. Ideology and the making of English foreign policy 1650-1668* (Cambridge 1996)
- Steven Pincus, *1688. The First Modern Revolution* (New Haven 2010)
- Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010)
- Jill Stern, *Orangism in the Dutch Republic in word and image 1650-1675* (Manchester 2010)
- Andrew Thompson, *Britain, Hannover and the Protestant Interest, 1688-1756* (Woodbridge 2006)

Databases

Pamfletten: The Early Modern Pamphlets Online (TEMPO) <http://www.kb.nl/menu/boekgeschiedenis.html>

Prenten: Atlas van Stolk collectie <http://collectie.atlasvanstolk.nl/>